

JAZYK V KONTEXTU KULTURY

DVANÁCT STATÍ
Z LUBLINSKÉ
KOGNITIVNÍ
ETNOLINGVISTIKY

JERZY BARTMIŃSKI

KAROLINUM

Jazyk v kontextu kultury

Dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky

Jerzy Bartmiński

Vybrala, z polských originálů přeložila, komentářem
doplnila a úvodní a závěrečnou studii napsala Irena Vaňková.
Doslov James W. Underhill

Recenzovaly: PhDr. Veronika Mistrová
PhDr. Karolína Skwarska, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum
Redakce Petra Bílková
Obálka a grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
První české vydání

© Univerzita Karlova v Praze, 2016
Text © Jerzy Bartmiński, 2016
Editor © Irena Vaňková, 2016
Translation © Irena Vaňková, 2016
Epilogue © James W. Underhill, 2016

ISBN 978-80-246-2883-7
ISBN 978-80-246-3406-7 (pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2016

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Slovo autora ---- 8

Slovo editorky ---- 9

I. POTŘEBA NOVÉHO POHLEDU NA JAZYK ---- 13

1. Jazyk v kontextu kultury ---- 14

2. Slovanská etnolingvistika – pokus o bilanci ---- 21

3. Některé problémy a pojmy lublinské etnolingvistiky ---- 33

II. LIDOVÝ OBRAZ SVĚTA ---- 39

4. Lidový umělecký styl ---- 40

5. Formy přítomnosti *sacrum* ve folkloru ---- 49

III. STUDIUM VÝZNAMU V PERSPEKTIVĚ KOGNITIVNÍ ETNOLINGVISTIKY ---- 59

6. Stereotyp jako předmět lingvistiky ---- 60

7. Můžeme se osvobodit od stereotypů? Stereotypy a kulturní vzorce ---- 77

8. Kognitivní definice jako nástroj popisu konotací ---- 83

9. O profilování pojmů ---- 93

10. Stereotyp slunce v lidové polštině ---- 99

11. Polský stereotyp matky ---- 115

12. Pravice a levice. Profilování pojmů v současném diskursu ---- 132

Jerzy Bartmiński a lublinská škola kognitivní etnolingvistiky (Irena Vaňková) ---- 139

Závěrem (James Underhill) ---- 146

Ediční poznámka ---- 150

Bibliografie ---- 156

Jmenný rejstřík ---- 166

Summary ---- 168

Jerzy Bartmiński (1939), profesor Uniwersytetu Marie-Curie Skłodowskiej w Lublinie.

SLOVO AUTORA

Nápad Ireny Vaňkové vydat český výběr z mých prací v pražském nakladatelství Karolinum mi udělal velkou radost. Jsem filolog a moje univerzitní studium polonistiky v 60. letech 20. století probíhalo ve znamení četby významných děl pražské školy – Viléma Mathesia, Bohuslava Havránka, Jana Mukařovského, také Romana Jakobsona a Nikolaje Trubeckého, z pozdějších autorů hlavně Františka Daneše. Už sama nabídka vydat knihu v legendární Praze je pro mě tedy opravdovým vyznamenáním.

Toto vyznamenání však bylo spojeno i s překvapením, neméně velkým, když se ukázalo, že idea autorky koncepce a redaktorky připravovaného svazku se ubírá úplně jiným směrem, než bych byl jako autor kdy očekával. Do knihy bylo jen v malé míře zahrnuto téma jazyka folkloru (jak jsem ho popsal v knížce *O jazyce folkloru* – v duchu pražské stylistiky, tedy na základě distinktivních rysů, které odlišují folklor od běžného nářečního projevu) a takřka zcela pominuty zůstaly i mé pokusy o popis stylu v kategoriích stylové derivace (kolik vynikajících prací o stylu jen vzešlo z pera českých autorů!). Padlo rozhodnutí zcela jiné. Z mých textů byly vybrány ty, které tematizují chápání jazyka v kulturním a antropologickém kontextu a ukazují jazyk nejen jako nástroj společenské komunikace (ačkoli je i tento přístup jistě stále důležitý), ale také jako kulturní reprezentaci světa a člověka. Ano! Výběr Ireny Vaňkové pokládám za velmi příhodný. Zaměřuje se totiž na texty o nových problémech, které si dnes zaslouží badatelský zájem: jazykový obraz světa, role stereotypových představ a jejich profilování v diskursu, hodnoty, jež mluvcí uznávají a jejichž povahu zároveň sami utvářejí. Tato témata – zmíněná zde jen pro příklad – vycházejí z badatelského okruhu kognitivní etnolingvistiky, která se v posledních letech stává terénem tvůrčího setkávání badatelů z několika vědeckých center, a to ve slovanském a částečně i celoevropském měřítku.

Děkuji nakladatelství Karolinum, že moji knihu zařadilo do edičního plánu, a zvlášť děkuji Ireně Vaňkové, že iniciovala její vydání, i za práci, kterou vložila do překladu. Když čtu své práce česky, zdají se mi mnohem lepší...

Na setkání s českými čtenáři se velmi těším a věřím, že kniha přispěje k dalšímu rozvíjení česko-polské vědecké spolupráce.

Jerzy Bartmiński

SLOVO EDITORKY

... a žití zlatý strom se zelená
(J. W. Goethe)

Nevšední dílo profesora Bartmiňského se konečně dostává k českým čtenářům; poté co už desítky let rezonuje ve slovanském světě a co začalo být pod označením „lublinská kognitivní etnolingvistika“ respektováno a rozvíjeno i za jeho hranicemi.

Jak píše James Underhill (2013), je Jerzy Bartmiński „tak trochu básník“. Porozumíme, připomeneme-li si, co řekl o umění (a poezii) Viktor Šklovskij: že je tu proto, aby nám vrátilo schopnost vnímat věci a prožívat život, „aby pro nás učinilo kámen opravdu kamenným“. Kdo si přečetl hesla o kameni a kamenech v lublinském Slovníku lidových stereotypů a symbolů, ví, o čem je řeč. Poznání (a prožitek), na jaké jsme zvyklí z poezie, umí svébytným způsobem zprostředkovat i Bartmiňského lingvistika.

V Goethově Faustovi se mluví o „šedé teorii“ – nezajímavé, nudné a odtržené od života, ba postavené vůči životu, „zlatému stromu“, do protikladu. Dnes víme, že teorie – ani ta lingvistická – taková být nemusí.¹ Nemusí ignorovat člověka a to, co je v jeho životě důležité. Může naopak lidský (a kulturně specifický) prožitek světa nečekaně nasvítit, ukázat jeho nosné struktury, bohatství, provázanost všech jeho poloh do jednoho celku, a také jeho krásu. „Zlatý strom“, který „se zelená“, pak spatříme jinak než předtím, jinak mu začneme rozumět. Ať už je řeč o fenoménu zvaném česky *strom*, anebo o životě – který může být se zdůrazněním jistých analogií jako strom konceptualizován.

Běžná slovníková definice stromu jako „dřeviny s kmenem, který se nahoře větví v korunu“ je velmi chudá a strohá. V jejím světle není pochopitelné, co strom skutečně znamená pro lidi ukotvené v určitém jazykovém společenství a v určité kultuře. (Třeba toto: jak strom, tak kultura a jazyk – ale i člověk – mají kořeny.)

1 Pro staré Řeky ostatně teorie vůbec nebyla protikladem života (resp. „životní praxe“) – srov.: „Řecké slovo *theória* původně vypovídá o tom, co se děje, když slavnostní host (*ho theóretikos*), přihlíží (*théorei*) podívané, slavnosti určené bohům a lidem. Tento host se stal divákem proto, aby mohl po návratu domů podat svědectví, které tam zpřítomní slavnost všem těm, kteří na ní být nemohli. *Theória* zpřítomňuje slavnost, zpřítomňuje božskou dimenzi“ (Kratochvíl 1995, s. 99).

Řadu možností, jak odhalit povahu jevu pojmenovaného česky *strom*, nabízí sám jazyk a texty v tomto jazyce vytvořené. Na základě studia významových struktur toho či onoho jazyka lze pronikat k jeho pojmovému systému, resp. ke způsobu myšlení, který je v něm fixován: třeba už po dlouhá staletí, v proměnách i stabilitě, v textech různého žánru i typu, v konvenci i kreaci – neboť to obojí jazyk představuje. Od profesora Bartmiňského dostáváme nástroje pro zkoumání toho, co je v jazyce implicitně obsaženo. Můžeme je vyzkoušet, modifikovat, přinejmenším však přijmout jako možnost, jak se na jazyk (a každý jeho element) podívat v jiné perspektivě, než jak je to v naší lingvistice dosud obvyklé. A dodejme, že to může být pohled zajímavý nejen pro lingvisty.

Nejde tu o objektivistické rozkládání celku na prvčinitele (jako je sémičká analýza); nejde o konstrukci aristotelských významových definic (i když jsou i ony promyšleny a brány v úvahu). Abychom nahlédli jazyk – i jednotlivá slova, pojmy, věci – v intencích života v přirozeném světě (jak by řekl Jan Patočka), nestačí pouze stanovení „nutných a postačujících“ vlastností. Slova jsou nám totiž schopna evokovat tělesné, smyslové a emocionální prožitky, jsou nadána konotačním potenciálem (jak víme nejen z beletrie a poezie), poukazují k věcem – a (i) jejich prostřednictvím žijeme svůj konkrétní, plnokrevný lidský vztah ke světu. Slovo *slunce* evokuje v té či oné situaci, že tento fenomén svítí, hřeje nebo pálí, že je životodárné – ale že může být též zkáznosné, že měří čas k práci i odpočinku – a že jistě každé ráno znovu vyjde. Strom tkví kořeny v zemi a roste z ní směrem k nebi, na jaře se zelená a na podzim opadá, dává stín, plodí ovoce (aspoň ten stereotypový); a ve své vertikalitě i cyklických proměnách se podobá člověku. V našem evropském kulturním paradigmatu se k němu váží i četné další aluze – zejména biblické: rajský strom, strom života. Slova evokují obrazy, scény a scénáře, příběhy. V Bartmiňského etnolingvistice máme co do činění se specificky založenou fenomenologií – k jevovým stránkám tohoto světa v ní totiž pronikáme prostřednictvím jazyka: skrze to, co máme v řeči prožito a co v ní má prožito celé naše jazykové a kulturní společenství.

V jedné stati, kterou napsal Bartmiński se Stanisławou Niebrzegowskou-Bartmińskou (Bartmiński – Niebrzegowska-Bartmińska 2004), najdeme citaci z knihy Martina Bubera *Já a ty*; tu, která začíná: „Pozoruji strom...“ Má doložit množství perspektiv, z nichž lze ke každé věci přistoupit, a zároveň – doplně – poukazuje i k tomu, že všechny tyto perspektivy mají určitý jednotící rámec (nehledě na možnost nazvat strom „ono“ jako strom „ty“). Důležité je zohlednění celku – kontextů a souvislostí místa, jež věc zaujímá v určitém obrazu světa a v určité perspektivě.

Jde ovšemže o perspektivu lidskou. Východisko v antropocentrismu je však v učení prof. Bartmiňského a jeho kolegů modifikováno zřetelem k „centrismům“ nižšího řádu, které jsou integrovány v perspektivě toho či onoho nazírajícího subjektu a v jeho specifickém ontologickém východisku. To je ve svém základu jazykové a kulturně relativní a má svůj korelát v jazykovém obrazu světa, resp. v některé z jeho verzí – v „subobrazu“, jež aktuálně zkoumáme.

Stať uvádějící Buberův úryvek o stromu se koncentruje právě na perspektivu a na to, jak se do jazyka a textu promítá fenomén vidění; perspektiva je totiž jak aspektem

vizuality, tak kognitivity. Možná by právě tato studie připadala leckterému čtenáři zajímavější než ty zařazené do výboru, jež právě drží v ruce. Nové věci je však potřeba objevovat postupně. Třeba nám chvíli potrvá, než budeme umět zacházet s pojmy jako stereotyp, významové profily, konotace, kognitivní definice. Novější stati, ať už ty vztažené k perspektivě a subjektu v jazykovém obrazu světa, nebo třeba k narativním aspektům jazyka, a ovšem ke zkoumání hodnot v jazyce ukotvených tedy ponecháváme napříště. Snad se v budoucnosti dostane i na další témata J. Bartmińského, jejichž šíře je v našem výboru pouze naznačena: styl a text, lidová kultura, (polský) antropokosmos a axiosféra a mnoho jiného. Všude je exponován člověk – animal loquens.² A všude jde o lidskou zkušenost, o specifickou polohu naší existencialisty. O jazykově určený prožitek, který je vázán nejen k našemu tady a teď, ale i k tomu dávnému, co napájí své kořeny z hlubin jazyka, co pomalu roste – jako mohutný strom, velmi starý, ale obdivuhodně zelený.

Irena Vaňková

2 Podle redaktorů sborníku k 60. narozeninám prof. Bartmińského je společným rysem veškeré jeho práce antropocentrická orientace, „fakt, že středobodem je mu neustále člověk – jednou jako prostý lidový informátor, jindy jako mluvící subjekt vepsaný do struktury textu“ (Adamovski – Niebrzegowska, ed., 1999, s. 20).

**I.
POTŘEBA
NOVÉHO POHLEDU
NA JAZYK**

1. JAZYK V KONTEXTU KULTURY

Jazyk se proměňuje a mění se i to, co o jazyce víme. Jako komunikační systém patří sice mezi tzv. struktury dlouhého trvání, ale v poslední době se proměňuje ve zrychleném tempu.

Transformace politického a společensko-ekonomického systému na počátku 90. let se citelně dotkla i jazykového povědomí společnosti a zanechala v dnešním jazyce výrazné stopy. Spolu s pozůstatky totalitního režimu se léta překonávaly (a stále překonávají) dlouhotrvající modely jazykové komunikace a jazyk, zvláště jazyk politický, bylo třeba v mnohém přehodnotit. V totalitní době byla konstitutivním rysem veřejného dorozumívání monologičnost, úředně kontrolovaná a zajišťovaná cenzurou; příznačné bylo, že se v rovině soukromé komunikace uplatňovala ironie a parodie. V důsledku této rozštěpenosti, kterou mnohokrát ztvárnili či refleктоvali spisovatelé, publicisté i vědci, se úřední styl izoloval a vznikla tzv. novomluva,¹ odtržená od živého každodenního jazyka, pocíťovaná jako jazyk pokrytecký a falšující skutečnost. Zkušenost s novomluvou způsobila ztrátu důvěry v jazyk jako prostředek komunikace vůbec.

Dnešní jazykovou situaci ovlivnily proměny mnoha sfér společenského života. [...] Díky demokracii a fungování politického pluralismu se prosadil princip vícesubjektivnosti jazyka a dialogu. Hospodářský liberalismus a rozvoj individuálních ekonomických aktivit otevřel prostor pro rozvoj nové slovní zásoby technické a obchodní i pro vznik nových typů komunikace v oblasti reklamy a podnikání. Intenzivní kontakty se světem i v rámci Evropy do jazyka stále vnášejí mnoho přejatých výrazů. Rychlý rozvoj elektronické komunikace, zvláště internetu, má důsledky stále ještě nedozírné.

Jazykověda prožila období triumfálního rozvoje strukturalismu a generativismu. V těchto přístupech však byla preciznost lingvistického popisu vykoupena tím, že byl jazyk izolován od situace jeho fungování. Proto se lingvisté začali zajímat o mnoha-dimenzní zapojení jazyka do psychologického, společenského a kulturního kontextu. Pole lingvistických zájmů se tak velmi rozšířilo, a to ve dvojím aspektu. Za prvé se

1 K pojmu *novomluva* (podle Orwellova výrazu *newspeak*) srov. Głowiński, Michał: *Nowomowa po polsku*. Warszawa, PEN 1991 (pozn. překl.).

jazykověda vydala směrem k nadvětným výpovědím (a k textům) a k tomu, jak fungují v mluvních aktech; nutným východiskem pro popis výpovědi se při tom stalo dorozumívání mezi lidmi jakožto subjekty vystupujícími v určitých komunikačních rolích. Za druhé se víceméně paralelně stala východiskem popisu jazyka kultura a poznávací modely a systémy hodnot, které jsou v ní uloženy. V obou těchto badatelských proudech se jazyku přiznává subjektivní rozměr, a lingvistika se tak stává humanitní disciplínou.

JAZYK JAKO SPOLEČNÉ DOBRO

Jazyk představuje vlastnictví všech lidí, je to společné dobro; díky němu může člověk dosahovat osobních i skupinových cílů, lépe a plněji se realizovat. Od útlého věku jeho prostřednictvím přebíráme od svých nejbližších vzorce chování i znalosti o světě – nejprve v rodině a v malé sociální skupině, později i v rozměru národním a univerzálním. Jazyk provází náš individuální vývoj, je nám oporou při rozvoji intelektu i tříbení emocí a názorů. Postupně také upevňuje naše životní zkušenosti a umožňuje je předávat ostatním. Jazyk je mostem od izolace individua k životu ve společenství. Spojuje nás s ostatními a slouží ke komunikaci s celým okolním světem, tvoří lidskou pospolitost, dává jí určitý charakter a udržuje ji v chodu. Je prostředím, ve kterém rosteme, pohybujeme se a spolupracujeme s dalšími lidmi; a zároveň můžeme toto prostředí vlastním působením sami formovat. Jazyk je tedy společným dobrem a plní humanizační a socializační funkci.

JAZYK JAKO ZÁKLAD NÁRODNÍ SVÉBYTNOSTI

Stále v nás žije tradice romantismu, na jejímž základě vidíme kořeny naší kultury a národní identity v jazyce. Obrana mateřského jazyka měla zvláštní význam vždy v době ohrožení národní existence, podobně jako je tomu u různých jazykových menšin i dnes. „Ze ztroskotané lodi národa se jediné na záchranném člunu, jímž je jazyk, můžeme vyhnout úplně zkáze,“ napsal v roce 1844 Karol Libelt, vášnivý zastánce teze, že „není národa bez národního jazyka“, že „jazyk je krví, která koluje v těle národa“, „svatou krví matky vlasti“ a společně s literaturou a národními zvyky představuje naši „duchovní vlast; jež je duší vlasti materiální“ (O lásce k vlasti, 1844). [...]

I v době svobody je však mateřský jazyk (jako nejvýznamnější a zároveň nejintimnější součást národní kultury) rozlišujícím znakem národní svébytnosti. Filozofové, myslitelé i spisovatelé o tom mluví odpradáвна. I když vycházejí z různých myšlenkových kontextů, obvykle stavějí mezi rozlišujícími atributy národa na první místo právě jazyk.

Kazimierz Twardowski napsal: „Žijí mezi námi děti, dorůstající generace a naděje pro budoucnost. Učí se vládnout jazykem, jímž mluvili naši předkové a jímž mluvíme

i my. Díky jazyku poznávají dějiny naší vlasti a uvědomují si spojení s minulostí národa, a až tu nebudeme, budou stále dál příst nit národní tradice a ve své mateřštině budou pocítovat bratrské spojení se svými krajany“ (O patriotismu, 1919). Podle Jana Pavla II. „je národ skutečně svobodný, pokud se může utvářet jako společenství definované jednotou kultury, jazyka a historie“ (homilie v Częstochové 19. června 1983).

Je však třeba vzít v úvahu, že se dnes vlivem migrace a změn státních hranic vytváří mezi jazykem a národním společenstvím objektivně nový vztah a že jsou spolu provázány mnohem volněji než dřív. Mnoho Poláků žijících v zahraničí znalost polštiny ztrácí a někteří z nich se s velkým úsilím snaží k mateřskému jazyku vrátit. Na druhé straně se lidé dobře ovládající polštinu často pokládají za příslušníky jiné národnosti. Mnoho cizinců se učí polsky z čistě praktických důvodů, protože chtějí v Polsku studovat nebo podnikat. Dosahujeme v tomto ohledu dokonce pozice srovnatelné se světovými jazyky. Jazyk tak přestává být mechanickým kritériem příslušnosti k národu, i když v širokém společenském povědomí zůstává podstatným činitelem národní identifikace a nejsamozřejmějším poutem, které příslušníky jednoho národa spojuje.

KÁNON JAZYKA

V době zrychlených proměn současného jazyka i společenské situace jeho fungování si musíme položit otázku, co je v jazyce trvalé a neměnné i dnes; a co je natolik zásadní, že to rozhoduje o osvojení skutečné jazykové kompetence. Z toho plyne i další požadavek: stanovit, co je třeba v tomto ohledu chránit a předávat při výchově dalším generacím – v rodině, ve škole i prostřednictvím kulturních institucí. Ptáme se po kánonu současného jazyka.

Existence a povaha jazykového kánonu, podobně jako je tomu i v případě dalších kánonů národní kultury předávaných tradicí, je od 20. století neustále problematizována. Jeho váhu zpochybňují např. umělci a představitelé kultury a ve jménu umělecké svobody a individuálního rozvoje ho dokonce mnohdy odmítají. Jsou tu však i jiné názory, že totiž jazyk podléhá erozi a jeho kontury se rozmývají vinou postupující krize vzdělávacího systému a vlivem faktu, že se ve společnosti, zvláště u mladé generace, šíří sekundární negramotnost. Na ohrožení jazykového kánonu v současné literatuře a v humanitních vědách výrazně reaguje básník-emigrant, mistr slova a filozof kultury Czesław Miłosz. Vytýká současné polštině, že má málo energie („jazyk má energii, pokud se potýká s věcmi a pojmy a nakolik se je pokouší pojmenovat“) a že „trpí užvaněností, která v konečném důsledku vede k absenci intelektuálních ctností“. Stanovuje nakonec tuto diagnózu:

Existují práva jazyka a existuje realita, ať duchovní nebo fyzická, která se jazyku vzpouzí a staví na odpor. Za zdravý lze považovat takový jazyk, který svá práva nepřekračuje, ale je zdatným bojovníkem a snaží se skutečnosti zmocnit. Pravda je jeho hygienou. Slova, která se podivují jiným slovům, věty posmívající se jiným větám, ironické hry básníků-lingvistů, parodie či persifláže mohou mít cenu jen tam, kde není narušen kánon jazyka. Svlačec se musí mít po čem pnout. Není